

AZ AVAROK NYELVÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

IN MEMORIAM
ÁRPÁD HARMATTA
(1946—1968)

I

Az avarok nyelvének kérdésével a tudományos kutatás az utóbbi évszázad folyamán sokat foglalkozott,¹ anélkül, hogy megnyugtató eredményre jutott volna. Legutóbb Németh Gyula foglalta össze évtizedes kutatásai eredményeit.² Fejtegetéseiből kiderül, hogy az avarok nyelvére vonatkozó forrásanyag mindössze néhány méltóságnévből és névből áll: *qayan*, *qatun*, *tarqan*, *tuđun*, *yuyuruš* a méltóságnevek, *Bayan*, *Qamsavči*, *Kök*, *Solaq* a személynévek állaga. E kisszámú névanyagból is aligha helyes *Qamsavči* és *Kök* magyarázata. Az előbbi jelentése 'samán-követ' lenne, ami nem túlságosan kézenfekvő név egy avar fejedelem számára. Ennél a *canizanci* írásváltozat alapján inkább **Qansanči* értelmezésre gondolhatnánk s ez az alak jelentéstanilag pontosan megfelelne az ujborból ismert *Qanelči* személynévnek. A biztosnak látszó és jelentéstanilag megfelelő *Kök* értelmezésről viszont azért kell lemondanunk, mert a bizánci *Κόχ* íráskép csak egy veláris **Qaq* vagy **Qoq* alaknak lehet az átírása. Ezek bármelyike jól értelmezhető a törökből.

Bár így az avar méltóságnevek és személynévek megfelelői kimutathatók a török nyelvekben, a főnehézség e szerény nyelvi forrásanyaggal kapcsolatban az, hogy címeznél és neveknél többnyire nehéz kizárni a kölcsönzés lehetőségét s ezért biztos következtetéseket sem lehet levonni belőlük. Indokoltnak látszik tehát az az óvatosság, amellyel Ligeti Lajos nyilatkozott legutóbb az avarok nyelvéről:

«Marad azonban a pannóniai avarok nyelvének problémája. Nálunk Vámbéry óta ezt a nyelvet töröknek tartják, Pelliot mongolnak vélte. («J'ai dis à diverses reprises que je considérais les Avar comme des Mongols»: Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 232, jegyz. Az avar nyelv törökségéről: Gombocz, A pannóniai avarok nyelvéről: MNy. XII, 1916, 97—102; Mikkola, Avarica: Arch. f. Slav. Phil. XLI, 1927; Németh, Honf. Magy. Kial. 103—5). Figyelembe véve az avarok antropológiai, valamint tárgyi kultúrájának emlékei terén jelentkező kettősséget, könnyen meglehet, hogy nyelvi téren is megvolt ez a kettősség. A mongolosság gyanúja mindenesetre fennáll a zsuán-zsuánok (ázsiai avarok) és az eftaliták eredeti nyelvét illetően. E feltevés a lehetőségek határán belül áll, de csak feltevés, mint ahogy az e népeknek a pannóniai avarokkal való kapcsolata is.

Bármint álljon a dolog, az eddiginél mindenképpen nagyobb figyelmet érdemelne az avar nyelv szórványemlékeinek a vizsgálata. A honfoglaló magya-

¹ Ld. pl. Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930. 103 skk.

² J. Németh: K bonpocy oš abapax. Turcologica. Leningrád 1976. 298 skk.

rok találtak-e még az új hazában avarokat, ha igen, beszélték-e azok még nyelvéket (mind a kettőt?). Jó negyven éve sokat töprengtünk Kniezsa Istvánnal ezeken a kérdéseken, amelyekre ő határozott igennel felelt, sőt figyelmembe ajánlott egy-két nyugat-magyarországi kisleány- nevet is, amely megítélése szerint avar lehet. Erdembeli anyag híján nem jutottunk tovább (méltóságnevek vallomása ismeretlen nyelvek azonosításához nem elegendő). Újabban régészeink avarkori tárgyi emlékeken rovásírás-szerű jeleket találtak. Egyelőre kicsiny ez az anyag és — néma. Megszólal-e valaha?»³

II

Valójában, László Gyula már 1941-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a Nemzeti Múzeum egyik még nem közölt avar tűtartóján rovásírásos felirat van.⁴ Két évtizednek kellett azonban eltelnie, amíg Erdélyi István közzétette a Fettich Nándor által 1934-ben feltárt Jánoshida-i avarkori temetőt, amelynek 228. sírjából került elő a rovásírásos felirattal ellátott tűtartó.⁵ Erdélyi a felirat olvasását is megkísérelte s részint a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratainak ABC-je, részint az orchoni és jeníseji rovásírás ABC-je, részint pedig a székely rovásírás alapján a megállapíthatónak látszó négy írásjelet a következőképpen azonosította: *b/a, s, i/i, z*.⁶

Egy évtizeddel később Vásáry István felvette e feliratot az avarkori rovásírásos jelekkel ellátott tárgyakról készített katalógusába.⁷ Vásáry ugyancsak négy írásjelet gondolt megállapíthatónak s ezeket, szintén különböző rovásírásos ABC-eket felhasználva, a következőképpen azonosította: *z, i/i/?/t, ¹n/¹s, ¹d/¹b/e*.⁸ Erdélyi és Vásáry olvasatainak nagy eltérése csak látszólagos. Erdélyi ugyanis jobbról balra olvasta az írásjeleket, míg Vásáry balról kezdte azonosításukat és az egyes betűk meghatározásánál több lehetőséggel számolt. Mindketten megegyeznek — a nézőponttól függően — abban, hogy a négy jel előtt álló vagy utánuk következő bekarcolásokat László Gyula nyomán⁹ emberalakú tamgának tekintették.

A jánoshidai avar rovásírásos felirat kibetűzésére tett kísérletek tanulságait vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg. 1. A felirat rendelkezésre álló és közölt fényképei túlságosan kisméretűek, elmosódottak, így nem nyújtanak megfelelő alapot a kibetűzésre. 2. A közölt autográfia pontatlanok és félrevezetőek, nem átmásolással készültek, így nem nyújtanak segítséget a fényképek tanulmányozásához. 3. A felirat valódi helyzetét nem sikerült megállapítani. Vásáry fejjel lefelé közli a feliratot, míg Erdélyinél a felirat fényképe helyesen áll, ám a róla készített rajz már szintén fejjel lefelé helyezkedik el. 4. Nem sikerült megállapítani, hogy a felirat milyen rovásírásos ABC-ben író-

³ *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van. I. Budapest 1977. 307 sk.

⁴ *László Gy.*: Adatok az avarság néprajzához. AE S. III. 2 (1941) 186. Közli leltári számát is: MNM. Szkita és népvándorlaskori leltár 11/1934. sz.

⁵ *Erdélyi I.*: Új magyarországi rovásfelirat. AE 88 (1961) 279 sk.

⁶ *Erdélyi I.*: id. m. 279–280.

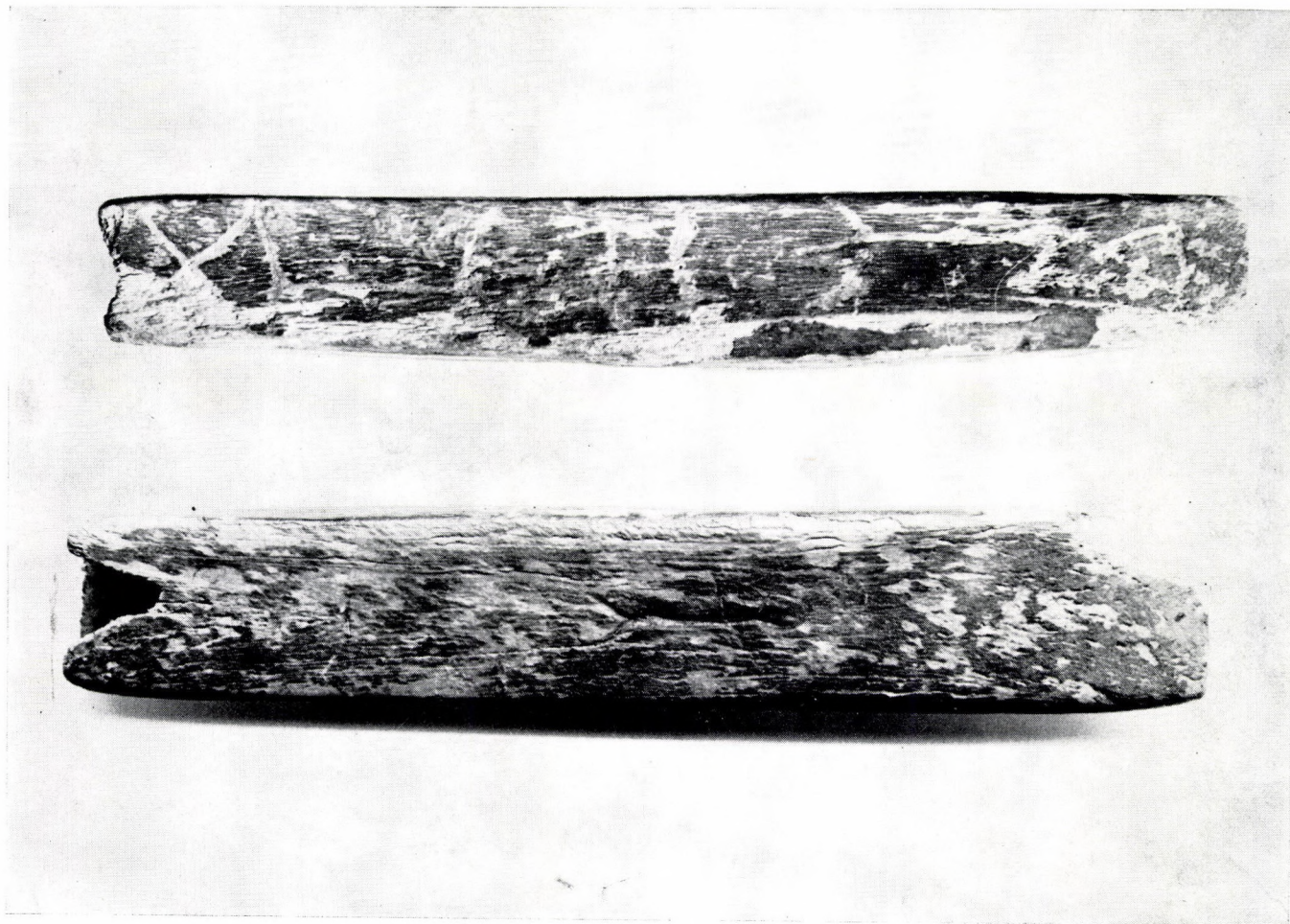
⁷ *I. Vásáry*: Runiform Signs on Objects of the Avar Period. Acta Orient. Hung. 25 (1972) 337 sk. Vásáry pontosította a leltári számot: 11/1934. 22.

⁸ *I. Vásáry*: id. m. 338.

⁹ *Gy. László*: Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. AH XXXIV. Budapest 1955. 161, 46. kép a–b és a, b, c, d.

1. kép. A jánoshidai tűtartó 1. (alul) és 4. (felül) oldala

2. kép. A jánoshidai tűtartó 2. (alul) és 3. (felül) oldala. A 2. oldal felirata a képen fejjel lefelé helyezkedik el

dott. Mindkét kísérlet minden rovásírásos ABC-vel összehasonlította az írásjeleket s egyiket az egyikből, a másikat a másikkól igyekezett megmagyarázni. Ez módszertanilag kétségtelenül helytelen eljárás volt.

III

E tanulságokat figyelembe véve a MNM Régészeti Osztályától olyan fényképeket kértem a jánoshidai tűtartóról, amelyen az írásjelek magassága legalább 2 cm.¹⁰ Az új fényképek azután lehetővé tették nemcsak a már korábban észrevett felirat írásjeleinek azonosítását, hanem segítségükkel számos olyan megfigyelést lehetett tenni, amely a korábbi kisméretű, elmosódott fényképek illetve reprodukcióik alapján nem volt lehetséges.

A tűtartó négy oldala közül az egyiket (1. oldal) bekarcolt zeg-zug vonal díszíti. Az ezzel átellenes oldalon helyezkedik el a már megfigyelt felirat (3. oldal). E két oldal bekarcolásai — a zeg-zug vonal és a rovásírásos felirat annyira közelállnak kivitelezésüket — durva, esetlen, pontatlan vonalvezetésüket — illetően, hogy minden valószínűség szerint ugyanattól a kéztől származnak és egyidőben készültek.

3. kép. A jánoshidai tűtartó 3. oldalán bekarcolt felirat átmásolással készült rajza

A 3. oldalon látható felirat olvasatát a durva, gondatlan bevésésen kívül az is megnehezíti, hogy a csont felülete több helyen kitöredezett s így egyrészt egyes betűrészek eltűntek, másrészt a kitöredezések betűrészek benyomását is keltik. E nehézségek ellenére a felirat olvasata nagyfokú biztonsággal megállapítható. Az olvasatot átmásolással készített rajzban rögzítettem. A felirat 9 írásjelet tartalmaz, ebből 7 betű, 2 szóelválasztó jel. A feliratot jobbról balra írták, minthogy azonban a tűtartó függőlegesen csüngött, így az írásjeleket felülről lefelé lehetett olvasni. A felirat olvasata a következő:

$$q\ddot{i}-^0z-^0\eta : k\ddot{u}-^2g : ^2y-^2d$$

A felirat minden betűjének megfelelője megtalálható az orchoni-jeniszeji rovásírásban és pedig annak jensiszeji változatában. Két esetben a türk kézíratos alakok közt találjuk meg megfelelőjüket, ez azonban nyilván csak a kurzívva fejlődés jele. A felirat tehát kétségtelenül türk rovásírással, nem pedig a Nagyszentmiklós-i kincs ABC-jével íródott. A rovásjelek összehasonlító tanulmányozását a mellékelt táblázat teszi lehetővé.

Az első írásjel $q\ddot{i}$, amelynek lapos háromszögre emlékeztető alakja a kézíratos rovásírásos ABC $q\ddot{i}$ -jével egyezik. A háromszög alsó oldalának bevésésekor a felirat készítője túlszaladt a háromszög felső oldalán, s így ez a felesleges vonal összekötni látszik az 1. és a 2. betűt. A második írásjel 0z , amelynek meg-

¹⁰ E helyen is hálás köszönetemet fejezem ki a kitűnő fényképekért.

felelőjét a jeniszeji feliratokban találjuk meg. Gömbölyű felső része jól kivehető a *qī* továbbhúzott vonala fölött. Alsó részét a bevéső szögletesre formálta, így a betű alakja a 2 számjegyre emlékeztet, amelyet közepe táján egy vízszintes vonás keresztez. A harmadik betű ⁰*η*, amelynek megfelelőjét ismét a kéziratokban találjuk meg. Középső, vízszintes vonásának bevésésekor a kés vagy véső ismét messze túlszaladt a függőleges, ívelő száron s beleszaladt a ⁰*z*-be. Így az első három betű mintegy össze van kötve s kétségtelenül ez kelthette László Gyulában egy emberalakú tamga benyomását.

A 4. betű álló, alul nyitott téglalaphoz hasonlít, amelyet egy vízszintes vonás oszt két részre. Ha nagytóval megvizsgáljuk a betű jobboldali függőleges szárát, akkor megfigyelhetjük, hogy ez a szár a vízszintes vonás fölött megszakad (a bekarcolást jól meg lehet különböztetni a kitöredezéstől), a téglalap tehát itt nyitott. Így ez az írásjel pontosan egyezik az orchoni feliratok *kō/kū/ōk/ūk* hangértékű jelével. Az 5. betű jobb felé ívelő függőleges vonásból áll, amelynek alsó harmadából bal felé és lefelé egy vonás indul ki. Ez a jeniszeji feliratokban a ²*g* tipikus alakja. A 3. és 4. valamint az 5. és 6. betű között középmagasságban elhelyezkedő függőleges rövid vonás formájában szóelválasztó jeleket figyelhetünk meg. A 6. betűnek jobbra néző köralakú feje és függőleges szára van. Ez a jeniszeji feliratokban a ²*y* betű, míg az orchoni feliratokban a jel köralakú feje balra néz. Végül a 7. jel x-alakú, bal alsó szára kitöredezett, jobb alsó szárának bekarcolása azonban a csontfelület sérülése ellenére is jól kivehető, így e betű alakja tekintetében semmi kétség nem állhat fenn. Ez az orchoni-jeniszeji rovásírás ²*d* jele.

A *qī-⁰z-⁰η* : *kū-²g* : *²y-²d* olvasatot következőképpen értelmezhetjük:

qizīn kūgi yedi «a leány dicsősége a varrás»

A *qizīn* alak a *qiz* 'leány' szó birtokos esete, *kūgi* a *kūg* 'hírnév, dicsőség' egyes szám harmadik személyű birtokos raggal ellátott alakja. A *qizīn kūgi* szókapcsolat az ótörök birtokos szerkezet szokásos típusát képviseli.¹¹ A *yedi* szó a *yed-* 'varrni' ige *-i* képzős névszói származéka.¹²

IV

A 3. oldal rovásfeliratának alsó részéhez csatlakozó 2. oldalon már László Gyula megfigyelt egy emberalakú bekarcolást. Ennek bevésése eléggé durva, kezdetleges, de más jellegű, mint az 1. és 3. oldal díszítése illetve rovásfelirata. A bevésés jellege inkább a 4. oldalon látható bevésésekre emlékeztet. Valószínűleg, ahogy az 1. és 3. oldal bevéséseit ugyanaz a kéz készítette, úgy azzal is számolhatunk, hogy a 2. és 4. oldal bevésései is ugyanattól a kéztől származnak. A tütartón látható jelek tehát legalább két különböző személytől származnak.

A 2. oldalon azonban az emberalak lába és a tütartó vége között még finoman bekarcolt, a betűformákat pontosan visszaadó, de erősen lekopott s így alig kivehető rovásjelek is megfigyelhetők. Ezeknek mérete lényegesen

¹¹ A. von Gabain : Alttürkische Grammatik.² Leipzig 1950. 105, 405. §.

¹² A. von Gabain : id. m. 70, 106. §.

kisebb, mint a 3. oldalon olvasható rovásjeleké. Összesen 8 rovásjel vehető ki itten. Jobbról balra haladva ismét egy háromszögalakú jel, azaz *qī*, amelynek függőleges jobboldali szára azonban eltűnt a tűtartó falának elkopása következtében. A 2. jel világosan olvasható *ʰb/ʰw*. Jól kivethető függőleges szára és alsó, balra néző hurokja. A 3. jel v-alakú, bal szára jól látszik, jobb szára elmosódott. Ez a jeniszeji feliratokban az *ʰl* jele. A 4. betűnek elsősorban a feje vehető ki felül a 2. oldal szélénél. Ez fordított kettős w-re emlékeztet, amelynek a közepéből függőleges szár nyúlik lefelé — ez inkább csak sejthető, mint látható. A fej alapján azonban a jel biztonsággal azonosítható a jeniszeji feliratok *ʰγ* betűjével. Ezután függőleges betűszár nyomai vehetők ki, amelyek alul mintha balra néző körben végződnének. Így az írásjel leginkább *ʰb/ʰw* betűnek értelmezhető. Utána ugyanolyan magasságban, mint az első *ʰb* után, még egy v-alakú jel látszik, amely szintén *ʰl* lehet. Ezután az oldalfelület felső szélén egy írásjel v-alakú feje vehető ki, amelyet függőleges vonal oszt ketté. Függőleges alsó szára erősen kitérődedett. Ez az orchoni-jeniszeji rovásírás *ič/ij* írásjele. Az *ič* után még egy rombusz-alakú betű maradványai figyelhetők meg, amelynek meghosszabbított oldalai keresztezik egymást. Ez a jeniszeji feliratokban az *e* betű.

4. kép. A jánoshidai tűtartó 2. oldalán bekarcolt felirat átmásolással készült rajza

Az egész felirat olvasata tehát a következő:

iq/qī ʰb ʰl ʰγ ʰb ʰl ič e

Ezt az olvasatot következőképpen értelmezhetjük:

qībʰlγ bol iče

E szövegben a *qīb/ʰlγ* alak a *qīb* 'boldogság, szerencse' szóból képzett melléknév, előfordul az ujugurban a *qutʰlγ qīvʰlγ* szókapcsolatban, jelentése tehát 'boldog, szerencsés'. A második szó a *bol-* 'lenni' ige parancsoló mód egyes szám második személyű alakja: «légy!». A harmadik szót a Kašyarínál említett *ečü* 'nővér' szóval azonosíthatjuk. A feliratnak tehát következő értelmezése adódik: «Légy boldog, nővér(em)!». Pontos párhuzamát találjuk e szövegnek egy ezüstedény feliratában: *atʰlγ bol Sepinʰlγ* «Légy híres, Sepinʰlγ!».¹³

E felirat kopottsága, betűinek kisebb mérete és finom kivitelezése és a felirat tartalma valószínűvé teszi, hogy ez volt a tűtartó legkorábbi felirata, amelyet a fiatalabb fiútestvér adhatott ajándékba az idősebb lánytestvérnek talán esküvője alkalmával.

¹³ J. Németh: The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform scripts of Eastern Europe. Acta Linguist. Hung. 21 (1971) 6.

V

A 2. oldalon a felirattal ellentétes irányban helyezkedik el a már korábban megfigyelt emberalak s ennek helyzetével egyezik viszont a 4. oldalon bekarcolt felirat, amely — ha az emberalakos oldalt helyesen tartjuk és a tűtartót körbeforgatjuk — akkor felülről lefelé olvasható. Az emberalak és a 4. oldalon olvasható felirat azonos elhelyezése arra mutat, hogy összefüggnek egymással s egyszerre kerültek bevésésre.

A kitűnő fénykép lehetővé teszi, hogy az emberalaknak még számos további részletét megfigyeljük. Megfigyelhető elsősorban, hogy a fejet egy kisebb és egy nagyobb ovális körvonal keretezi. Ezek közül a belső az ábrázolt alak haja lehet, a külső, nagyobb ovális keret viszont csak nimbusznak, dicsfénynek értelmezhető. Így az emberalak minden valószínűség szerint nem tamga, hanem egy szentnek a kezdetleges ábrázolása. Megfigyelhető az is, hogy az alak vonallal jelölt vállából két függőleges, hosszúkás, a fej közepétől a derék közepéig érő és alul cakkban végződő testrész indul ki, amelyet másnak, mint szárnynak aligha lehet értelmezni. Így e kezdetlegesen ábrázolt alak szemmel láthatólag egy szárnyas angyal illetve arkangyal lehet. Az alakot különböző mélységű és erősségű bevésésekkel ábrázolták. Legmélyebbek a törzset és a fejet jelölő vonások.

5. kép. A jánoshidai tűtartó 2. oldalán bekarcolt alak átmásolással készült rajza

De nézzük most a 4. oldal feliratát, amely — mint fentebb láttuk — valamiképpen összefügg az angyal ábrázolásával. Legvilágosabban az oldallap közepén bekarcolt betűk láthatók, ezek az oldallap tengelyéhez viszonyítva ferdén helyezkednek el, míg az ezek előtt (azaz jobbra) elhelyezkedő betűk az oldallap középvonalát követik. Ez is a bekarcolás sietségére és kezdetlegességére mutat. Középpütt két háromszögalakú betűt láthatunk, amelyeket *iq/qi* írásjeleknek értelmezhetünk. Ezek előtt (azaz jobbra) 33-alakú jel figyelhető meg, amelyet ¹*d*-nek határozhatunk meg. Ettől jobbra függőleges, jobbra ívelő betűalak vehető ki, amelynek felső harmadából egy vonás indul ki bal felé, így nyilvánvalóan ⁰*η*-t olvashatunk. Tovább jobbra egy olyan betűalakot figyelhetünk meg, amelynek ugyan csak balra ívelő alsó szára és négy vonásból álló feje látszik, de így is biztosan azonosítható a kéziratok egyik ²*r* változatával. E betűtől jobbra a csont felülete letöredezett, de legalább két betű számára

volt még hely s mintha a törés szélén egy ívelő betűszár maradványa még megfigyelhető lenne. Ez — helyzetét figyelembe véve — egy ${}^0\eta$ -nek vagy 1n -nek lehet a maradványa.

A két iq/qi betűtől balra és ferde tengelyük irányában egy v-alakú írásjel látható = 1l . Ez után (azaz balra) egy függőleges zeg-zug vonalra emlékeztető betű vehető ki, amely négy vonásból áll. Ez az 0nč írásjel egyik változata lehet. Eddig tartanak a többé-kevésbé világosan kivehető írásjelek. A fényképet nagyítóval megvizsgálva azonban azt a benyomást nyerhetjük, hogy még ezek után is állott néhány az előzőknél sokkal gyengébben bekarcolt betű. Lehetséges, hogy itt az írásjelek előkarcolásával van dolgunk s ezeket a betűket később nem vették be véglegesen. Összesen hét írásjel sejthető ezen a részen s közülük

6. kép. A jánoshidai tőtartó 4. oldalán bekarcolt felirat átmásolással készült rajza

három (az 1., 2. és 6.) nagyítóval elég jól kivehető. Az 0nč után két 2b s utána egy 2g látható, ezután elmosódott betűnyomok, amelyek talán 2t -nek és 2g -nek értelmezhetők. Ezek után elég világosan kivehető egy ${}^0\eta$. Végül egy fordított z-alakú betű látható, amely a jeneszeji feliratokban az *a* jele. Így a felirat teljes olvasata a következő:

$$]{}^1n/{}^0\eta {}^2r {}^0\eta {}^1d q\ddot{i} q\ddot{i} {}^1l {}^0nč {}^2b {}^2b {}^2g {}^2t {}^2g {}^0\eta a$$

Minthogy az 1d előtti ${}^0\eta$ nyilvánvalóan egy palatális hangrendű szó birtokos esetét jelöli, az első kétséges betűt csak ${}^0\eta$ -nek értelmezhetjük. Így az egész olvasatot következőképpen magyarázhatjuk:

$$]{}^1\eta r i \eta \ddot{i} d u q \ddot{i} q \ddot{i} l i n \check{c} e b b \ddot{o} g t \ddot{a} g a \eta a$$

Az $\ddot{i} d u q \ddot{i}$ alak az $\ddot{i} d u q$ 'szent, égtől küldött' szó egyes szám 3. személyű birtokos személyranggal ellátott alakja. A 2. oldalon ábrázolt angyal kézenfekvővé teszi, hogy benne a bizánci *angelos* vagy *archiangelos* szó avar tükörszavát lássuk. Így az előtte álló töredékes szót nyilvánvalóan [$t\ddot{a}$] $\eta r i \eta$ -re, a $t\ddot{a} \eta r i$ 'ég, isten' szó birtokos esetére kell kiegészítenünk. $q\ddot{i} l$ a $q\ddot{i} l$ - 'tesz, szerez stb.' ige parancsoló mód egyes szám második személyű alakja. A következő szó $i n \check{c}$ 'nyugalom, béke; nyugalmas, békés', míg az utána olvasható $e b$ szócé 'ház, jurta, lakás, lakóhely', a $q\ddot{i} l$ ige tárgya casus indefinitus-ban áll. A $b \ddot{o} g t \ddot{a} g$ szó jelentése 'üdvösség, isteni segítség', szintén a $q\ddot{i} l$ igealak tárgya s ugyancsak casus indefinitus-ban áll. Végül $a \eta a$ az *ol* harmadik személyű egyes számú személyes névmás dativusa. Az egész feliratot tehát következőképpen fordíthatjuk:

«Isten angyala, szerezz nyugodalmat lakóhelyet (= nyughelyet) és üdvösséget neki!»

Figyelemre méltó, hogy az *inč qil-* és a *bögtäg qil-* szókapcsolatok az ujgurban is kimutathatók: pl. *inč äsän qilsun meni* «tegyen nyugodttá és egészségessé engem» vagy *buyan bögtäg qilur biz* «kegyes és üdvös cselekedetet gyakoroltunk». ¹⁴ Ez a körülmény arra mutat, hogy a felirat formulaszerű, állandó jellegű kifejezést tartalmaz. Kétségtelen, hogy ez a felirat keresztény jellegű s arról tanúskodik, hogy a kereszténység a VII.—VIII. században az avarok között már terjedni kezdett.

VI

A három felirat lehetővé teszi a tütartó történetének megismerését főbb vonásaiban. Biztosra vehetjük, hogy a tütartót hosszú ideig, valószínűleg több évtizedig használták s legalább két, esetleg három tulajdonosa is volt. Első tulajdonosa az a leány lehetett, akinek öccse készíthette a tütartót, látta el a *qibliy bol iče* «légy boldog, nővér(em)!» felirattal s ajándékozta nővérenek talán házassága alkalmából. A tütartót az első tulajdonos hosszú ideig használhatta, felülete s a rákarcolt felirat is erősen megkopott. A tütartót ezután valószínűleg első tulajdonosának valamelyik rokona, hozzátartozója örökölhette, esetleg ajándékba kaphatta tőle. Ekkor karcolhatták rá a *qiziq kügi yedi* «a lány hírneve a varrás» feliratot. Újabb hosszú használati idő következett s ezalatt a tütartó végei igen erősen elkoptak. Mint nagyon elhasznált darabot azután a család egyik nőtagjának halálakor, aki lehetett a második tulajdonos, de esetleg más is, a sírba tették mellékletként, hogy a másvilágon az elhunyt majd új tütartóként használhassa tovább. ¹⁵ Ekkor a családban már bizonyos mértékben ismert lehetett a kereszténység vallásos gondolatvilága s egy keresztény avar karcolhatta be az arkangyal (Mihály vagy Gabriel) kezdetleges ábrázolását és a [*tä*] *ηrīη iduqī qil inč eb bögtäg aηa* «Isten (vagy: Ég) angyala, szerezz nyughelyet és üdvösséget neki!» feliratot.

VII

A jánoshidai tütartó rovásírásos feliratai több fontos következtetés levonását teszik lehetővé. Kétségtelen elsősorban, hogy a három felirat nyelve török, nem pedig mongol s így legalább is az avarok egy részének illetve összetevőjének töröknyelvűségét bizonyítja. Mint ismeretes, az avarok ethnikai összetétele meglehetősen bonyolult volt. Az avar honfoglalás idején és a korai avar korszakban (kb. 570—630) az itt talált germán és iráni ethnikai elemek mellett meg kell különböztetnünk a tulajdonképpeni avarokat és kutrigurokat, akik esetleg maguk sem voltak ethnikai és nyelvi szempontból egységesek. A középvár korban (kb. 630—680) új ethnikai elemek bevándorlásával számol a kutatás. Végül a későavar korban (kb. 680-tól) általánosan elfogadott feltevés szerint ismét újabb bevándorlás történt keletről, a két ethnikai összetevőből álló «griffes-indás» nép jelent meg ekkor. ¹⁶ A jánoshidai tütartót Erdélyi

¹⁴ Древнетюркский словарь (DTS). Ленинград 1969. 210 s. v. *inč* és 121 s. v. *buyan*.

¹⁵ E képzetetről *László Gy.*: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944. 466 sk., 470 sk.

¹⁶ Ezt az elméletet *László Gyula* dolgozta ki: *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. 179 skk. ld. még *I. Kovrig*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. AH XL. Budapest 1963. 224 skk., kül. 230 skk. Az újabb kutatásokat kritikailag összefoglalta *I. Bóna*: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945—1969). Acta Arch. Hung. 23 (1971) 283 skk.

VIII

Ez a szerény, de valójában mégis sokoldalú tájékozódásra alkalmas nyelvi anyag kétségtelenül egy olyan ótörök nyelvnek az emléke, amelynek hangállapota és szerkezete közel áll az ujurhoz és az orchoni-jeniszeji feliratok nyelvéhez. A genitívus *-iη/-iη* végződése (szemben az ujur kéziratok *-nīη/-nīη* genitívus-ával) inkább az orchoni-jeniszeji rovásírási feliratok nyelvéhez kapcsolja a jánoshidai tűtartó feliratait. Ennek alapján arra lehet következtetni, hogy a késői avar ethnikum olyan z-török nyelvet beszélt, amely az Altáj vidékéről származhatott.

Így a jánoshidai tűtartó feliratai ellene szólnak a «griffes-indás» késői avarok eredetére vonatkozó két újabban népszerűvé vált elméletnek vagy legalább is nem támogatják azokat. Az egyik elmélet szerint a «griffes-indás» késői avarok Kubernek, Kobratos negyedik fiának bolgárjai voltak, akik Pannoniába költöztek be s ott az avarok uralma alatt éltek.¹⁸ Ebben az esetben a késői avar feliratoknak bolgár azaz r-török nyelvűeknek kellene lenniük. A másik elmélet a «griffes-indás» késői avarokat magyar nyelvű ethnikumnak tartja.¹⁹ Ennek értelmében viszont a jánoshidai rovásírási feliratoknak ósmagyar nyelvűeknek kellene lenniük. Mint láttuk azonban, e feliratok z-török

¹⁸ *Szádeczky-Kardoss S.*: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag. Ant. Tan. 15 (1968) 84 skk. Ezzel az elmélettel kapcsolatban tudományos irodalmunkban több félreértés figyelhető meg. *Bóna* (id. m. 287 és Avar lovassír Iváncsáról. AÉ 97 [1970] 259) *Szádeczky-Kardoss*nak tulajdonítja annak valószínűsítését, hogy Kobratos egyik fia, Kuber, Nagy Bulgaria felbomlása után Pannoniába vonult s ott az avar kagan helytartója lett, holott *Szádeczky-Kardoss* maga hangsúlyozza (id. m. 85–86), hogy ez *V. Beševliev* kutatásainak eredménye (Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963. 103–111. Ld. még *V. Beševliev*: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam 1980. 159 skk., amelynek ismeretét *Czeglédy Károly* szívességének köszönhetem). *Szádeczky-Kardoss* maga (id. m. 86, ld. még *Szádeczky-Kardoss S.*: A kettős honfoglalás kérdéséhez. Szeged 1971. 3 skk., 12 skk.) Kuber bevándorlását az avar kaganátus területére a «griffes-indás» késői avarokkal hozza kapcsolatba, ugyanakkor *Bóna* (id. m. 287 és AÉ 97 [1970] 259 skk.) *Szádeczky-Kardoss* elméletét a középavar korra vonatkoztatja s széleskörű történeti koncepcióvá építi ki. Mellőzve itt most ennek részleteit, meg kell jegyezni, hogy *Beševliev* elmélete a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján nem igazolható. Sem azt nem lehet ugyanis bizonyítani, hogy Kuber Tervel nagybátyja lett volna (Tervel felirata nevet nem említ és *ὁ θῆν μω* 'nagybátyáim' többes számot használ, a *Miracula Sancti Demetrii* viszont nem tud arról, hogy Kuber Kobratos fia és Tervel nagybátyja lett volna), sem azt, hogy Kobratos Pannoniába települt fia onnan valaha is Thessalonike környékére vonult volna (ld. *P. Charanis*: Kouver, the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica. *Balkan Studies* 11 [1970] 229 skk.). Egyébként ha elfogadnánk is *Beševliev* feltevését, akkor sem bírná el a ráépített elmélet a Kuber tartózkodása avar földön alig több mint egy évtized (kb. 670–682) lehetett s nem hódtóként, hanem alattvalóként érkezett az avar kaganához, ami arra mutat, hogy számottevő katonai ereje nem volt. Ez különben a *Miracula Sancti Demetrii* elbeszéléséből is világosan kiderül. Ettől függetlenül a régészeti kutatás minden esetben számolhat az onogur-bolgároktól a Kubán-, Don- és Dnyeper-vidékről elűzött avar tudunok és katonai kíséretük visszavándorlásával 635 után a Kárpát-medencébe, 670 körül pedig Kobratos negyedik (és esetleg ötödik) fia és katonai kísérete betelepítésével az avar kaganátus nyugati részébe («Pannoniába»), ahonnan egyes csoportjaik továbbmentek Itáliába (nem biztos azonban, hogy ezek azonosok Alzeo bolgárjaival, míg másik ott maradó részükről kaphatta Szombathely környéke 860-ban felbukkanó *Uuangariorum marcha* nevét (ld. *Olajos T.*: Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avarkori ethnikum történetéhez. Ant. Tan. 16 (1969) 87 skk. V.ö. ezzel *Györffy Gy.* kritikái megjegyzéseit: A magyarok elődeiről és a honfoglalástól.² Budapest 1975. 27–28).

¹⁹ *László Gy.*: A «kettős honfoglalás»-ról. AÉ 97 (1970) 161 skk., *Szádeczky-Kardoss S.*: A kettős honfoglalás kérdéséhez. Szeged 1971. 3 skk., 12 skk.

nyelvűek. Szélsőséges formájukban tehát megcáfolják ezeket az elméleteket, de nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy a késői avarok között r-török nyelvet beszélő bolgár vagy akár ősmagyar csoportok is élhettek.²⁰

A jánoshidai tütartó feliratain az orchoni-jeniszeji rovásírás következő betűi fordulnak elő:

$a e^2 y^1 b^2 b^1 i\check{c}^1 d^2 d^1 \gamma^2 g^1 k\ddot{u}^1 l^0 \eta^0 n\check{c}^1 i\check{q}^2 r^2 t^1 o^2 z$

A 18 írásjel közül tizenhatnak pontos megfelelője van a jeniszeji feliratok rovásírásos ABC-jában. A *kü* jelének ugyanezt az alakját találjuk meg az orchoni feliratokban, míg a jeniszeji feliratokban csak közelálló változata fordul elő. Egy betűnek, az ²r-nek legközelebbi párhuzamát az ujur kéziratokban találjuk meg (l. az összehasonlító írástáblázatot).²¹

Rokon vonásokat figyelhetünk meg a jánoshidai és a jeniszeji feliratok helyesírásában is. Mint ismeretes, az orchoni feliratok gondosan jelölik a szóvégi magánhangzókat. Ezzel szemben a jánoshidai feliratokon két (esetleg egy) esetben ²y²d¹, *kü*²g¹ (utóbbinál az -i birtokos jel esetleg hiányozhat) nem jelölték a szóvégi magánhangzókat, míg három esetben (¹d⁰q¹, ²⁰ηa, *iče*) külön betűt használtak jelölésükre. A jeniszeji feliratokon is számos példát ismerünk a szóvégi magánhangzók jelöletlenségére: Uyuk-archan 1. sor *a⁰č¹d* = *ačda*, Begre 8. sor *nt* = *anta*, sőt az utóbbi felirat a szó végére írt *a* írásjelet szóelválasztóként használja.²² Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Talas-i feliratokban is.²³ Ezek a helyesírási sajátosságok még szorosabbá teszik a jánoshidai feliratoknak a jeniszeji rovásírással való kapcsolatát s egyben határozott útmutatást is nyújtanak a «griffes-indás» késői avarok eredetére vonatkozólag.²⁴

IX

Ebben az összefüggésben érdemel figyelmet az az újabb elgondolás,²⁵ amely szerint a 649–650-ben és 657–658-ban Közép-Ázsiában lezajlott ese-

²⁰ Így Györffy Gy.: i. m. 27.

²¹ Az írástáblázathoz felhasznált forrásmunkák: *A. von Gabain*: i. m. írástáblázat (12. l.), *S. Ye. Malov*: Памятники древнетюркской письменности. Moszkva—Leningrád 1951 valamint Енисейская письменность тюрков. Moszkva—Leningrád 1952 és Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Moszkva—Leningrád 1959 fényképes táblái, Tonyuquq feliratának *P. Aaltotól* rendelkezésemre bocsátott fényképei és *Čezglédy Károly* szívéssége révén *D. O. Vasil'ev*: Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrád 1983 írástáblázata (7. l.), autográfiai és fényképes táblái.

²² *S. Ye. Malov*: Енисейская письменность тюрков. 14, 31, D. D. Vasil'ev: i. m. 8, 14, 20.

²³ *S. Ye. Malov*: Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. 59, 60, 61, 63.

²⁴ Amennyiben eredetüket a jeniszeji rovásírás elterjedési területén vagy annak közelében kell keresnünk.

²⁵ *I. Ecsedy*: Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century. Acta Ant. Hung. 28 (1980) 249–258, a szóbanforgó eseményekről 256–258. *Ecsedy I.* a második avar hullámról beszél s a közép-ázsiai ethnikai mozgást a VII. század hatvanas éveire (azaz 670 előttre) teszi, azonban a karluk és nyugati türk törzsi csoportok a kínai közigazgatás hatóköréből eltávozva lassan vonulhattak a steppe-övezet északi szélén nyugat felé s útjuk a Kárpát-medencéig két évtizedet is igénybe vehetett. Így nyilván helyesebb az általa kimutatott közép-ázsiai ethnikai mozgást a harmadik, későavar «griffes-indás» hullámmal kapcsolatba hozni. Lehet egyébként, hogy sajátmaga is erre gondolt. [Korr.-je. E tanulmány írása óta Ecsedy I. személyes beszélgetés során megerősítette, hogy a második avar hullám alatt valóban a «griffes-indás» késői bevándorlókat értette.]

mények: *Ho-lu* nyugati türk kagán leverése a kínaiak részéről s a kínai fennhatóság kiterjesztése a nyugati türkökre és a karlukokra — azt eredményezték, hogy e törzsek egy része a kínai fennhatóság elől nyugatra, Európába menekült és a VII. század vége felé csatlakozott az avarokhoz. Ez a feltevés valóban alkalmas arra, hogy a késői avar rovásírás eredetét megmagyarázza, sőt azon túl arra is, hogy a «griffes-indás» ethnikum két összetevőjének korábbi településterületeire fényt derítsen. Ha helyes az az általánosan elterjedt elmélet, amely szerint ez a késői avar hullám eredetileg egy «indás» és egy «griffes» csoportból állott²⁶ s ezek eredetét ott kell keresnünk, ahol az inda- illetve griff-díszes övveretek és a bronzöntés ismertek voltak, viszont a «Káma-vidéki avarok» elméletét fel kell adnunk,²⁷ akkor elsősorban a karluk és nyugati türk területre gondolhatunk, mint az «indás» és a «griffes» ethnikai csoportok eredeti településterületére.

A régészeti anyag áttekintése megmutatta,²⁸ hogy a steppe-övezet északi övezetében az inda-díszes övveretek voltak elterjedve, míg griffes övvereteket csak az iráni területek északi szomszédságában találunk. Ez érthető, mert a griff az iráni mitológiában és vallásos képzetekben játszott fontos szerepet s onnan került át az irániakkal szoros kapcsolatban álló középpázsiai türk törzsekhez is. Különösen fontos itt a Szamarkandban talált nyugati türk temetkezés griff ábrázolásos szíjívége,²⁹ amelynek griff alakja igen közel áll a karesú avar párdúc-griffhez. Fontosak a Csu völgyének türk temetkezései is, amelyekben vékony aranylemezzel borított öntött bronz vereteket és csatokat találtak, köztük egy griff-ábrázolásos szíjívéget is.³⁰ Így a nyugati türk és a karluk törzsek körében megtalálhatók a «griffes-indás» késői avar csoportok anyagi kultúrájának legfontosabb elemei. Karluk és nyugati türk csoportok nyugatra vándorlása tehát magyarázatot adhat a «griffes-indás» késői avarok megjelenésére 680 körül a Kárpát-medencében. E vándorlás a steppe-övezet északi sávjában, az erdős steppe déli határa közelében, a Déli-Ural, Belaya, Kuybisev vonal mentén mehetett végbe. E karluk és nyugati türk csoportok egy része a Belaya mentén telepedhetett meg, ahol a VII. század vége felé minden előzmény nélkül egyszerre megjelenik a Karayakupovo-i kultúra, amelynek elemei eléggé pontosan egyeznek a karlukok és nyugati türkök középpázsiai kultúrájával.³¹ Fontos megfigyelni, hogy a griffes veretek is megjelennek leletanyagukban s a griffek alakja hasonló a késői avar griffekéhez.³² Ez arra mutat, hogy a Karayakupovo-i kultúra hordozói inkább a Közép-Ázsia délibb részeiről elvándorolt nyugati türk törzsek csoportjai lehettek.

X

A történeti, nyelv- és írástörténeti tanulságokon kívül a jánoshidai tűtartó feliratai érdekes bepillantást engednek az avar kereszténység történetébe is. A történeti és régészeti kutatás régóta számol keresztényekkel az avar-

²⁶ László Gy.: Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. 179 skk.

²⁷ Erdélyi I.: Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. 104 skk.

²⁸ Erdélyi I.: i. m. 137 skk., kül. 142.

²⁹ Erdélyi I.: i. m. 73, 142, S. A. Pletneva: Степи Евразии в эпоху средневековья. Moszkva 1981. 125, XX. t. 18. kép.

³⁰ A. N. Bernštam: Труды Семиреченской Археологической экспедиции «Чуйская долина». Moszkva—Leningrád 1950. МИА XIV. 125, XLIX. t. 6. kép.

³¹ S. A. Pletneva: i. m. 27 sk. (E fejezetet N. A. Mažitov írta.)

³² S. A. Pletneva: i. m. 118, XV. t. 75, 86 kép.

	1	≅	2	≅	3	≅
a					Σ	Ye Z J
e			⌘	Ye ⌘		
ʸy	ρ	Ye ρ				
¹b			∩	Ye ∩		
²b					⊗	Ye ⊗
ič			Ψ	Ye Ψ		
¹d					β	Ye β
²d	X	Ye X				
¹g			⋈	Ye ⋈		
²g	λ	Ye λ			λ	
kü	⌘	O ⌘				
¹l			∨	Ye ∨	∨	
⁰η	⤴	Ye ⤴			⤴	
⁰nč					⌈	Ye ⌈
iq	◁	Ye ▷	◁		◁	
²r					⋈	K ⋈
²t					⌘	Ye ⌘
oz	z	Ye z				

7. kép. A jánoshidai tütartó rovásírásos feliratai jeleinek összehasonlító táblázata. Jelmagyarázat. 1: a jánoshidai tütartó harmadik oldalán bekarcolt felirat. 2: a jánoshidai tütartó második oldalán bekarcolt felirat. 3: a jánoshidai tütartó negyedik oldalán bekarcolt felirat. Y: jéniszeji, O: orchoni, K: kéziratok

rok között főleg a Dunántúl területén.³³ Ezek a keresztények túlnyomórészt az elhurcolt és Pannoniában letelepített görögökből állottak, azonban a keresztény hit bizonyára elterjedhetett a velük kapcsolatba került avarok között is. A *Miracula Sancti Demetrii* szerint az avarok által elhurcolt és Pannoniában letelepített görögök összeházasodtak bolgárokkal, avarokkal és más népekkel, e házasságokból gyermekeik születtek, akiket a római (= bizánci görög) hagyományok szerint neveltek fel s «így az igaz hit és a szent és életadó megkeresztelés által a keresztények nemzetsége megerősödött és nagyszámú lett akárcsak a zsidók Egyiptomban a fáraók alatt».³⁴ Ez az elbeszélés világosan tanúskodik arról, hogy a görög—avar, görög—bolgár, görög—szláv stb. házasságok révén a kereszténység az avar kaganátus területén már a VII. században terjedőben volt. S ha ez az adat a középvavar korra vonatkozik is, bizonyos idő elteltével a VII. század végén bevándorolt későavar «griffes-indás» törzsek közt is elterjedhetett a keresztény túlvilághit bizonyos elemei. A jánoshidai tőtartó utolsó felirata ennek a folyamatnak érdekes tanúbizonyága.*

Addendum ad p. 81–82. A nyugati türk területen 657–658-ban lezajlott eseményekkel magyarázta a közép-avarkori új ethnikum megjelenését a Kárpát-medencében Garam Éva: Adatok a középvavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihöz. FA 27 (1976) 142: «A törköket 657-ben megtámadták a kínaiak, a nyugati türk kaganátust szétverték és a törkök területét elfoglalták. Feltételezhető, hogy a mai kirgiz és kazahsztán területéről... a kínai támadás következtében egyes törzsek, néptörzsedékek nyugatra vándoroltak és Dél-Ukrajna területén Kuberhez és népéhez csatlakozva a Kárpát-medencébe vonultak.»

³³ A kutatást összefoglalta *I. Bóna*: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969). Acta Ant. Hung. 23 (1971) 293 sk.

³⁴ *A. Tougaard*: De l'histoire profane dans les Actes grecs de Bollandistes. Paris 1874. 186.

* Az avar és a kelet-európai türk rovásírásos feliratokat fiam kérésére kezdtem tanulmányozni, aki szakdolgozatában egy avar temetőt dolgozott fel s így magától értődően terelődött figyelme az avarok nyelvének és ethnikumának a kérdésére, amelyre azonban a tudományos irodalomban nem talált megnyugtató választ. Halála után hosszú évekre félretettem e problémát s csak akkor vettem kézbe ismét anyagát, amikor 1974 nov. 14-én Berlinben (Humboldt-Universität, Sektion Asienwissenschaften) Hazai György professzor felkérésére «Die Sprache der Awaren. Awarische Runeninschriften in Ungarn» címen tartott előadásomban ismertettem e tanulmány és az Antik Tanulmányok következő számaiban megjelenő cikksorozat legfontosabb eredményeit.